

А Л Е С Ь   К А Ё Р У С

Імя Алеся Аляксандравіча Каўруса добра ведаюць усе, хто звязаны з вывучэннем і выкладаннем беларускай мовы, з мастацкім словам, з нацыянальнай культурай.

Алеся Каўрус нарадзіўся 18 мая 1935 г. у в. Брусы на Міншчыне. З маленства спазнаўшы сілу і характэрнае роднага слова, Алеся Каўрус па заканчэнні Мядзельскай сярэдняй школы паступіў на гістарычна-філалагічны факультэт Мінскага дзяржаўнага педагогічнага інстытута імя А. Горкага.

Навукова-педагагічны шлях Алеся Аляксандравіча распачаўся больш за паўстагоддзя таму назад, калі ў якасці маладога спецыяліста ён вярнуўся на сваю малую радзіму, родную Мядзельшчыну, дзе выкладаў беларускую і рускую мову ў сямігадовых школах. Пазней была вучоба ў аспірантуры пры педінстытуце, якая завяршылася паспяхова абаронай у снежні 1965 г. кандыдацкай дысертацыі «Станаўленне апавядальнай мовы Якуба Коласа», напісанай пад кіраўніцтвам Ф. Янкоўскага [2]. Дарэчы, менавіта Алеся Каўрус стаў першым «абароненым» аспірантам вядомага вучонага. Дысертацыя прыцягнула ўвагу навуковай грамадскасці і паслужыла асновай для кнігі пад сімвалічнай назвай «З крыніц народнай мовы», у якой асвятляліся асаблівасці мовы і стылю апавяданняў Якуба Коласа [10].

Маладога таленавітага даследчыка запрасілі на працу ў Мазырскі педінстытут імя Н. Крупскай на кафедру беларускай мовы, дзе Алеся Каўрус працаваў да 1968 г. У хуткім часе схільнасць да фундаментальнай навукі прывяла яго ў Інстытут мовазнаўства імя Якуба Коласа АН БССР. Менавіта там, працуючы на пасадзе старшага навуковага супрацоўніка, даследчык пачаў

назапашваць матэрыял для сваіх далейшых прац па беларускай стылістыцы і культуры маўлення. Аднак, 1970-я гады былі складаным перыядам для ўсіх, хто шчыраваў на ніве беларушчыны. Выдаваліся шматлікія акадэмічныя слоўнікі і энцыклапедычныя даведнікі, рыхтаваліся фундаментальныя манаграфіі па розных праблемах нацыянальнай лінгвістыкі, аднак адначасова ў грамадстве набіралі сілу і працэсы дэбеларусізацыі. У акадэмічным асяродку станавілася ўсё цяжэй працаваць на прынцыпова нацыянальных пазіцыях.

У пачатку сакавіка 1974 г. на пасяджэнні сектара лексікалогіі і лексікаграфіі, якім на той час кіраваў М. Лобан, Алесь Каўрус быў пераатэставаны і рэкамендаваны для перавыбрання на новы тэрмін. Аднак у канцы гэтага ж месяца разам з некаторымі іншымі вучонымі ён быў абвінавачаны ў нацыяналізме, а на пасяджэнне Вучонага савета Інстытута мовазнаўства імя Якуба Коласа 22 сакавіка 1974 г. вынесена пытанне «Аб неадпаведнасці А. А. Каўруса пасадзе старшага навуксвага супрацоўніка з боку яго ідэйна-палітычных поглядаў» [13, с. 18; 20, арк. 23]. Заўважым, што абмеркаванне «ідэалагічных памылак» Алеся Каўруса адбывалася завочна, без прысутнасці самога вучонага.

Старшыня пасяджэння выступіў са шматслоўнай ідэалагічна выверанай прамовай, у якой падкрэсліваў грандыёзныя дасягненні савецкай дзяржавы, якая «ажыццяўляючы на практыцы ленінскую нацыянальную палітыку», забяспечыла небывалы росквіт нацыянальнай культуры беларусаў [20, арк. 23]: «Здавалася б, што больш трэба людзям. Усё ў нас ёсць – веды, пасады, матэрыяльнае забеспячэнне, тэматыка. Працуй на карысць нашага народа, узбагачай яго культурныя здабыткі» [20, арк. 25]. Аднак, па яго словах, у вучоных колах усё ж знаходзяцца асобы, «якія свядома становяцца на пазіцыі нашых ідэйных праціўнікаў і спрабуюць весці барацьбу супроць палітыкі партыі і ўрада», і таму «неабходна патрабаваць за іх дзеянні адказнасці па поўным рахунку, без усялякай скідкі» [20, арк. 25].

Старшыня падкрэсліў, што «партарганізацыя і дырэкцыя мае матэрыяль», якія пацвярджаюць, што А. Каўрус разам з М. Прашковічам, В. Рабкевічам, М. Чарняўскім і С. Міско ўтварылі гру-

пу, якая «сыходзілася ў поглядах, перыядычна збіралася..., вяла гутаркі, абмяркоўвала свае пытанні ў закрытым парадку» [20, арк. 25–26]. Хто прадаставіў дадзеныя «матэрыяль», усім прысутным, відаць, было зразумела. Далей ішоў спіс ідэалагічных «злачынстваў» так званай «групы». Звяртае на сябе ўвагу факталагічная неаднароднасць абвінавачванняў і містыфікацыя рэальных падзей. Прывядзём гэтую частку выступлення без купюр з захаваннем мовы арыгіналу:

«Што ж гэта за пытанні?

Па-першае, ідэалізацыя "Беларуска-літоўскай дзяржавы". Вы ведаеце, што ва ўсіх дакументах тагачасная дзяржава завецца "Вялікім літоўскім княствам". Тут уносіцца папраўка і не выпадковая, бо трэба давесці, што гэта была Беларуска-літоўская дзяржава, значыць, не ў Кастрычніку беларускі народ атрымаў сваю дзяржаўнасць, а яшчэ ў сярэдневякоўе, а галоўнае – што не цяпер, а тады быў "Залаты век" для беларускай культуры і мовы і што пры далучэнні Беларусі да Расіі яна трапіла ў значна горшыя ўмовы для свайго развіцця, – сцвярджаюць гэтыя "палітыкі". Таму трэба, каб Беларусь выйшла са складу СССР і існавала як самастойная дзяржава. Узначальваць яе павінна інтэлігенцыя, якая выйшла з сялян, паколькі сялянства захоўвае традыцыйныя рысы беларускага народа.

Адной са сваіх задач гэтыя "дзеячы" ставілі ачышчэнне беларускай мовы ад рускіх слоў, рускіх калек, аднолькавых з рускі[мі] граматычны[мі] форм[амі]. Каўрус нават дзіліў людзей на добрых і дрэнных. Пры чым добрыя – тыя, хто гаварыў па-беларуску, а дрэнныя – тыя, што гавораць на рускай мове.

Па-другое, удзельнікі гэтай групы дагаварыліся да таго, што Камуністычная партыя нібы адышла ад Ленінскай нацыянальнай палітыкі, што ў партыі сядзяць касмапаліты, якія не клапацяцца аб сваім народзе, што яны абкарналі Беларусь – Беластоцчыну аддалі палякам, Дзвінск – латышам, Віленшчыну – літоўцам, Смаленшчыну – рускія забралі, яны сабе забралі і Кубань, дзе жывуць украінцы. Вось чаму неабходна паступаць у партыю і займаць там кіруючыя пасады, каб выжыць адсюль

рускіх, "кацапаў", і даць свабоду беларусам.

Па-трэцяе, разумеючы, што ажыццявіць свае мэты адным немагчыма, яны вырашылі наладзіць сувязь з украінскімі нацыяналістамі. У Кіеў выязджалі сам Прашковіч і Чарняўскі. Сувязі і сустрэчы наладжваліся праз супрацоўніцтва Інстытута мовазнаўства Украінскай Акадэміі навук Р. Паўтарака, які адыгрывае там ролю сувязнога і перадатчыка.

У гутарках з украінскімі адзінадумцамі дамовіліся, што ў іх прэтэнзій да Украіны няма, што лёс у беларусаў і ўкраінцаў агульны.

Там было дамоўлена аб матэрыяльнай падтрымцы тых, хто аказаўся без працы. Для гэтага праводзіліся зборы сродкаў тут, і грошы адпраўляліся на Украіну. З Украіны прывозілі ў Мінск недазволеныя матэрыялы, якія зачытваліся і абмяркоўваліся тут. Так была прывезена нацыяналістычная кніга Дзюбы "Інтернацыяналізм або русіфікацыя". Гэта кніга выдавалася толькі давераным асобам... Падобных матэрыялаў у Прашковіча як главы групы аказалася больш 30.

Крэдам ідэйнага і палітычнага настрою гэтай групы з'явілася пісьмо Прашковіча да Франка і Кацюбінскай — нацыяналістычна настроеных унучак вядомых украінскіх пісьменнікаў. У гэтым пісьме паведамлялася, што і ў Беларусі ёсць людзі, якія стаяць за адраджэнне Беларусі і беларускай мовы, што на гэтым шляху многа цяжкасцей, бо сярэднявядковыя іезуіты перад нашымі цяперашнімі іезуітамі былі проста младзенцамі. Яшчэ раз падкрэсліваецца, што рускай нацыі ў Беларусі падпарадкавана ўсё, пачынаючы з Гімна і інш. У канцы Прашковіч прасіў спаліць пісьмо, каб яно не нарабіла непрыемнасцей, а заканчваў яго своеасаблівым лозунгам: "Жыве Украіна!", "Жыве Беларусь!"

Па-чацвёртае, паказальна, што адзначаная група ў пошуках адзінадумцаў блакіравалася з паэтэсай Геніуш, якая ў час вайны разам з мужам працавала ў немцаў. Геніуш выстаўлялася як вялікамучаніца за лёс беларускага народа, яе неапублікаваныя вершы, напісаныя ў час акупацыі, якія ўяўляюць сабой сповядзь махровай нацыяналісткі, з захапленнем чыталіся на групе. Звычайна свае бяседы яны праводзілі за бутэлькай, тут

спявалі гімн будучай вольнай Беларусі. У якасці гімна яны абралі словы Макара Краўцова: "Мы выйдзем шчыльнымі радамі"... Тут прыведзены не ўсе факты, якія характарызуюць ідэйнае аблічча пералічаных вышэй супрацоўнікаў, але із сказанага даволі яскрава відаць, што з такімі людзьмі нам не падарозе» [20, арк. 26-28].

Такім чынам, персанальна Алесь Каўрус абвінавачваўся толькі ў тым, што (па словах дырэктара інстытута) падзяляў людзей на «добрых» і «дрэнных» па моўнай прымеце. Усё астатняе – агульныя выпадкі на адрас «групы», без канкрэтных дат і пераканаўчых фактаў.

Пасля членам Савета і запрошаным было прапанавана выказаць свае меркаванні адносна пачутага. У пратаколе пасяджэння захаваліся імёны васьмярых выступоўцаў. Пераважна гэта былі паважаныя і аўтарытэтныя супрацоўнікі інстытута, якія нямала зрабілі на ніве беларускай лінгвістыкі. Але ўсе яны аднагалосна выказаліся за звальненне А. Каўруса. Як пісаў Я. Еўтушэнка,

Вучоны, сябра Галілея,
за Галілея не дурней быў.
Ён ведаў: крुціцца зямля,
але ў яно была сям'я.

Зараз, праз сорок гадоў пасля тых падзей, ужо складана адназначна сцвярджаць, што даслоўна гаварылі выступоўцы і ці гаварылі ўвогуле. Над пратаколам ёсць толькі подпісы старшыні Савета і сакратара пасяджэння. Ва ўмовах савецкай рэчаіснасці бюракратычная машына часам магла працаваць па інерцыі, без уліку чалавечага фактару: папера сцерпіць... Дакладна вядома, што з 19 членаў Вучонага савета не выступалі А. Аксамітаў, А. Баханькоў, Н. Вайтовіч, П. Гапановіч, А. Крывіцкі, В. Лемцюгова, А. Міхневіч, Г. Цыхун. Выпадкова ці, хутчэй за ўсё, ведаючы пра непрыемнае абмеркаванне, на пасяджэнні Савета адсутнічалі М. Лобан, В. Мартынаў і Ю. Мацкевіч. Па тым часе таксама амаль падзвіг.

У кнізе ўспамінаў «Як яно было : згадкі “нацыяналіста”» [13] сам Алесь Каўрус называе сапраўдныя прычыны шумнага разбіральніцтва:

«У навукова-папулярных тэкстах я выкладаў сваю моўную пазіцыю не хаваючыся за іншых, не пускаючыся ў словаблудства.

Выразная лінія маладога акадэмічнага навукоўцы на аб'ектыўны паказ самабытнасці, функцыянальнай паўна-вартаснасці беларускай мовы якраз і была не “па нутру” кіраўнікам савецкай навукі. Таму яны з лёгкасцю аддалі яго (і некаторых іншых “супольнікаў”) у рукі тых, хто шукаў “нацыяналістаў” [13, с. 16]».

Вынікам абмеркавання было аднагалоснае асуджэнне «ідэйна-шкодных, несумяшчальных з палітыкай Камуністычнай партыі і Савецкай дзяржавы поглядаў старшага навуковага супрацоўніка А. А. Каўруса па нацыянальна-моўнаму пытання» і рэзалюцыя: «лічыць немагчымым далейшае прабыццё на пасадзе старшага навуковага супрацоўніка А. Каўруса як не адпавядаючага займаемай пасадзе» [20, арк. 30].

Далейшы жыццёвы шлях Алесь Каўруса быў звязаны з выдавецтвам «Народная асвета»: менавіта там, працуючы на пасадзе карэктара, рэдактара, а затым старшага рэдактара, ён многа зрабіў не толькі для павышэння якасці беларускіх выданняў, але і для папулярызацыі роднага слова – на грамадскіх пачатках А. Каўрус стаў адным з укладальнікаў зборніка апавяданняў беларускіх пісьменнікаў для дзяцей «Ручаінкі», куды былі ўключаны арыгінальныя творы У. Дубоўкі, Якуба Коласа, Кузьмы Чорнага, Янкі Брыля, А. Васілевіч, В. Віткі, С. Грахоўскага і іншых пісьменнікаў [14].

У 1980 г. выдавецтва «Народная асвета» ў серыі «Бібліятэка настаўніка» апублікавала дапаможнік А. Каўруса «Стылістыка беларускай мовы», дзе прапаноўвалася апісанне функцыянальных стыляў і стылістычных рэсурсаў беларускай мовы, а таксама змяшчаліся тэксты і заданні да асноўных раздзелаў стылістыкі. Гэты дапаможнік вытрымаў тры перавыданні [8], ён аказаўся запатрабаваным не толькі ў сярэдніх школах, але і шырока выкарыстоўваўся ў вышэйшых навучальных установах.

У 1981 г. Алесь Аляксандравіч прыняў прапанову свайго бы-

лога навуковага кіраўніка прафесара Ф. Янкоўскага і перайшоў працаваць на кафедры беларускага мовазнаўства Мінскага педінстытута. Гэтай навучальнай установе ён аддаў 25 гадоў свайго жыцця. Выпускнікі факультэта беларускай філалогіі і культуры добра памятаюць яго энцыклапедычныя лекцыі па стараславянскай мове, гістарычнай граматыцы і стылістыцы беларускай мовы. Вынікам руплівай выкладчыцкай працы стаў цэлы шэраг вучэбных дапаможнікаў, падрыхтаваных Алесем Каўрусам для студэнтаў ВНУ.

З прыхільнасцю і ўдзячнасцю чытачы сустрэлі кнігі «Культура слова» [5], «Мова народа, мова пісьменніка» [11], у якіх на падставе яркіх, арыгінальных прыкладаў з твораў беларускіх пісьменнікаў раскрываюцца асноўныя якасці літаратурнай мовы: правільнасць, дакладнасць, выразнасць, асвятляюцца найбольш актуальныя пытанні літаратурна-моўнага грацэсу, узаемадзеяння дыялектнай і літаратурнай формаў нацыянальнай мовы ў мастацкім творы, асаблівасці мовы і стылю вядомых беларускіх пісьменнікаў.

Сапраўднай знаходкай для усіх, хто ва ўмовах адзінай дзяржаўнай мовы хацеў карыстацца ёй у сваёй прафесійнай дзейнасці, стала кніга А. Каўруса «Дакумент па-беларуску», у якой змяшчалася тэрміналагічная лексіка і тлумачыліся асноўныя паняцці рыначнай эканомікі, бухгалтэрыі, справаводства і іншых сумежных галін [3].

Акрамя таго, у 1998 г. пабачыла свет выданне А. Каўруса і М. Круталевіча «Уводзіны ў стараславянскую мову» [9], а праз 7 гадоў на яе аснове быў створаны новы грунтоўны вучэбны дапаможнік, дзе ўпершыню па-беларуску апісваліся лексіка, словаўтварэнне, фанетыка і граматыка стараславянскай мовы [7].

Аб'ектам навукова-метадычных заняткаў А. Каўруса былі і іншыя праблемы сучаснай лінгвадыдактыкі. Так, ён з'яўляецца суаўтарам дапаможніка для аспірантаў і студэнтаў «Англійская мова», які прызначаецца для інтэнсіўнага навучання чытанню і разуменню навуковай літаратуры на англійскай мове [1].

З велізарнай цікавасцю чытаюцца шматлікія навуковыя артыкулы Алеся Каўруса, надрукаваныя ў часопісе «Роднае слова», —

«Агледзіны слова», «Граматычная схема і жывая мова: пра некаторыя формы дзеясловаў і назоўнікаў», «У пошуку дасканаласці: агляд падручнікаў беларускай мовы», «Выбар слова» і многія іншыя. У кожнай з гэтых публікацый ставяцца актуальныя навуковыя пытанні і вырашаюцца важныя лінгвістычныя задачы.

Вынікі шматгадовых назіранняў А. Каўруса над моўнай практыкай сталі асновай яго кнігі «Да свайго слова. Пытанні культуры мовы» [4], у якой апісанне і аналіз рознаўзроўневых моўных фактаў пададзены аўтарам у жанрах артыкула, абразка, водгуку. Як слушна адзначае Т. Старасценка, «даследчык ацэньвае ўжыванне слоў, сінтаксічных канструкцый не з пазіцыі двухзнакавасці (правільна – няправільна), а з улікам паняцця прамежкавага стану, калі яны пазіцыянуюцца як даўшчальныя. Пяць раздзелаў кнігі (“Агледзіны слова”, “З беларускай граматыкі”, “Лінгвістычныя абразкі”, “Водгукі”, “Асцерагаймся памылак”) аб’яднаныя адной мэтай – вучыць шматграннаму назіранню моўных адзінак у рознастылёвых кантэкстах. Тактоўна палемізуючы з мовазнаўцамі, аўтар кнігі доказна абгрунтоўвае магчымасць выкарыстання пэўных слоў, словазлучэнняў, сказаў» [16].

У праграмным для ўсёй ачыненнай лексікаграфіі канца ХХ-га стагоддзя артыкуле «Час сядму», які быў надрукаваны часопісам «Польмя» ў 1986 г. з нагоды выхаду 5-томнага тлумачальнага слоўніка беларускай мовы, Пётр Садоўскі сцвярджаў, што «наспела пара стварыць слоўнік..., дзе б адметная беларуская лексіка не была задаўлена шэрым валам невыразных слоў і словазлучэнняў. Таму, хто бярэцца вывучаць мову, трэба даць узоры жывога слова...» [15, с. 176]. Аналіз рэцэнзій Л. Баршчэўскага, І. Лепешава, Ю. Пацюпы, М. Прыгодзіча, К. Пучынскай, Г. Цыхуна і інш. даследчыкаў на сучасныя лексікаграфічныя выданні дазваляе канстатаваць, што ўзнятыя П. Садоўскім праблемы нарматыўнасці слоўнікаў, фарміравання словаспісаў, выпрацоўкі прынцыпаў адбору лексікі па-ранейшаму застаюцца выключна актуальнымі. Выхаду асобнага слоўніка адметнай беларускай лексікі навуковая і творчая грамадскасць чакала даўно – у прыватнасці з 1998 г., калі ў часопісе «Роднае слова» з’явіўся першы артыкул з цыкла Алеся Каўруса

«Словы без прапіскі». Паўстагоддзя назад аўтар пачаў занатоўваць з розных крыніц беларускай літаратурнай мовы лексіку, якая не трапіла ў вялікія акадэмічныя слоўнікі. Вынікам гэтай складанай і карпатлівай працы стала публікацыя ў 25 нумарах названага часопіса ўнікальнага лексікаграфічнага праекта «Словы без прапіскі», куды ўвайшлі 2840 адметных беларускіх слоў.

Менавіта гэтыя публікацыі сталі асновай для новай працы Алеся Каўруса «Словаклад: слоўнік адметнай лексікі». Аўтар не толькі аб'яднаў апісанья раней лексічныя адзінкі ў сістэму, але і пашырыў рээстр слоўніка (у ім 2940 слоўнікавых артыкулаў). У выніку атрымалася арыгінальнае, змястоўнае і выключна карыснае выданне.

За апошнія гады беларуская неаграфія папоўнілася адразу некалькімі слоўнікамі – гэта якасныя праекты, падрыхтаваныя прафесійнымі мовазнаўцамі («Слоўнік новых слоў беларускай мовы» [18], «Беларуска-рускі тлумачальны слоўнік новых слоў і новых значэнняў слоў» [17] В. Уласевіч і Н. Даўгулевіч), а таксама асобныя аматарскія работы [21]. Аднак ва ўсіх гэтых працах асноўная ўвага надаецца апісанню запазычанай лексікі. Як слушна адзначае Алеся Каўрус у прадмове да свайго слоўніка, «на фоне мноства неалагізмаў, якіх амаль штодня прыходзяць у беларускую мову з іншых (пераважна з англійскай) і хутка пашыраюцца, усё большую цану набывае выяўленне і папулярызацыя ўласна беларускіх слоў – даўніх і тых, што ўзнікаюць у наш час» [6, с. 3]. Такім чынам, «Словаклад» прыныпова адрозніваецца тым, што ў гэтым выданні, па трапным выказванні В. Рагаўцова, сабраны «словы сваямоўныя, адмысловыя, гаваркія».

Крыніцамі фактычнага матэрыялу для слоўніка сталі мастацкія творы класікаў беларускай літаратуры (В. Адамчыка, Р. Барадуліна, В. Быкава, А. Вялюгіна, Л. Геніюш, П. Глебкі, У. Караткевіча, Максіма Лужаніна, П. Панчанкі, Р. Сабаленкі, Я. Сіпакова, Я. Скрыгана, Максіма Танка, І. Чыгрынава, І. Шамякіна і інш.), прызнаных сучаснікаў (В. Гардзея, Г. Далідовіча, А. Жукі, С. Законнікава, А. Казлова, В. Казько, У. Мазго, І. Пташнікава, Л. Рублеўскай, А. Федарэнкі і інш.), а таксама публіцыстычныя тэксты, надрукаваныя ў беларускамоўных перыядычных вы-

даннях («Роднае слова», «Звязда», «Літаратура і мастацтва», «Наша Ніва», «Беларусь», «АРСНЕ» і інш.).

У слоўніку прадстаўлены таксама словы з тых твораў беларускіх пісьменнікаў, якія павінны былі лексікаграфічна апрацаваць яшчэ пры стварэнні пяцітомнага «Тлумачальнага слоўніка беларускай мовы»: *багаслаўленне* ‘блаславенне’, *бажышча* ‘ідал, кумір’, *бамбардаваць* ‘бамбардзіраваць’, *дагонка* ‘пагоня’ *сквар* ‘гарачыня’ (Янка Купала); *аўтарка* ‘жан. да *аўтар*’, *навучанка* ‘навучанне, парада’, *пастка* ‘пашча’, *раджайны* ‘ўрадлівы’, *раўнадзенне* ‘раўнадзенства’, *супярэчнік* ‘той, хто не згаджаецца’, *сціскаць* ‘абмяжоўваць свабоду, правы’, *хмурнота* ‘воблачнасць’ (Якуб Колас); *багно* ‘багна’ (М. Багдановіч); *абярэжніца* ‘захавальніца’, *агоньчык* ‘агеньчык’, *адмыўны* ‘які адмываецца’, *цалун* ‘покрыва’ (Цішка Гартны); *баранька* ‘вырабленая аўчынка’, *грудок* ‘купка, грамадка’, *нарадзіны* ‘нараджэнне’, *скрозьсоння* ‘спрасонку’, *чэп* ‘жалезная пласціна для замыкання дзвярэй’ (М. Гарэцкі); *растанцы* ‘месца скрыжавання дарог’ (Якуб Колас, Я. Пфляўбаўм); *пячура* ‘родны ачап’ (Янка Купала, Якуб Колас); *узгор* ‘узгорак’ (Алесь Гарун) і інш.

У рэестр слоўніка ўключаны словы розных граматычна-семантычных класаў: назоўнікі (*кулага* ‘страва з аржаной мукі’, *махотка* ‘круглы невялікі гаршчок’, *пасушнік* ‘летаўніа высахлыя травінкі’, *пышнота* ‘пышнасць’, *спадабанка* ‘спадабаная дзяўчына’), прыметнікі (*мармытлівы* ‘які гаворыць ціха і невыразна’, *паўздарожны* ‘які праходзіць, пралягае паўз дарогу’, *пяклівы* ‘пякучы’, *траскотны* ‘траскучы’), дзеясловы (*гужаваць* ‘круціцца каля каго-н.’, *дрыготны* ‘які дрыжыць’, *кан’юнктурыць* ‘змяняць паводзіны ў залежнасці ад сітуацыі’, *самаспраўджвацца* ‘самарэалізоўвацца, здзяйсняцца’, *талачыцца* ‘таптацца’, *узгарусціць* ‘з цяжкасцю прыдбаць’, *ярыцца* ‘ярка гарэць, ззяць’), прыслоўі і безасабова-прэдыкатыўныя словы (*змоўкліва* ‘па-змоўніцку’, *назаўтрае* ‘назаўтра’, *напавідку* ‘навідавоку’, *раба* ‘пярэста’, *халіва* ‘паспешліва’, *увесьчасна* ‘пастаянна’, *укругаля* ‘кругом’), асобныя службовыя часціны мовы.

Як вядома, у беларускім мовазнаўстве няма адзінага погляду на ўтварэнне дзеепрыметнікаў. Найперш гэта датычыцца дзе-

епрыметнікаў цяперашняга часу незалежнага стану на *-учы* (*-ючы*), *-ачы* (*-ячы*) і прошлага часу на *-ўшы*, *-шы*, а таксама формаў незалежнага стану цяперашняга часу на *-емы*, *-імы*. Таму аўтарскі падыход, у адпаведнасці з якім дзеепрыметнікам прысвечаны асобныя слоўнікавыя артыкулы, мае права на існаванне. Прычым зафіксаваныя формы вызначаюцца лагічнасцю, натуральнасцю, мілагучнасцю: *зблуканы* ‘які заблукаў’, *з’яўнены* ‘які стаў яваў’, *люблены* ‘якога любяць’, *мінёны* ‘які мінуў’, *напаўняны* ‘які напаўняецца чым-н.’, *нябыты* ‘якога не было’, *стужалы* ‘які стаў тугім’, *сцукраваны* ‘які загусцеў, выдзеліўшы цукар’, *упаслены* ‘сыты, перакормлены’, *уталентаваны* ‘адораны талентам’.

Афармленне слоўнікавых артыкулаў арыентавана на прыцыпы тлумачальнага слоўніка. Мікраструктура выдання ўтвараецца рэстравай адзінкай і шэрагам зся у якіх яна апісваецца (зоны граматычных памет, семантызацыі, ілюстрацыі, пашпартызацыі):

Кружала, *-а, н.* Ганчарны круг. *Каб варыва ў печы крычала, Кіпелі ў гаршках адгалоскі, Круціся круці, Кружала! Ганчарства – занятак боскі!* (Р. Барадулін).

У асобных выпадках прыводзяцца таксама фраземы з рэстравым словам: **Меліна**, *-ь, ж.* Месца, значна набліжанае да паверхні чаго-н.; мель. *Прызнае меліну глыбіня. Сцюжай грэбуе спёка* (Р. Барадулін) ♦ **Сесці на меліну** – напаткаць перашкоду. *Гаворка канчаткова села на меліну* (Максім Лужанін).

Розныя варыянты аднаго слова падаюцца ў адным слоўнікавым артыкуле з адпаведнымі адсылкамі да такога артыкула па рэстры:

Ведзены, вядзёны, воджаны, *-ая, -ае.* Які прыводзіцца ў рух чым-н., такі, якога хто-н., што-н. вядзе, водзіць...

Воджаны гл. **Ведзены**

Вядзёны гл. **Ведзены**

Праўда, складана пагадзіцца з аўтарам у тым, што сінанімічныя адзінкі, як і варыянты, могуць падавацца ў адным слоўніка-

вым артыкуле, але такі падыход, трэба думаць, тлумачыцца прыкладнымі задачамі выдання: апісанне слоў-сінонімаў па аналогіі з варыянтамі дазваляе аптымізаваць аб'ём выдання, відаць, дапамагае пазбегнуць ускладнення сістэмы адсылак, спрыяе цэльнаму ўспрыняццю семантычнай інфармацыі чытачамі: *друкарка, друкавальная машынка; запlechнік, запlechны мяшок; прабацькаўшчына, праайчына; разгультаены, разленены; шастуны, шарахаўкі* ('бомы, бразготкі') і інш.

Сістэма граматычных памет у слоўніку класічная: для назоўнікаў падаецца форма роднага склону адзіночнага ліку і ўказваецца род, для прыметнікаў – формы жаночага і ніякага роду, для дзеясловаў – формы першай, другой, трэцяй асобы адзіночнага ліку і трыванне, для іншых часцін мовы пазначаецца прыналежнасць да канкрэтнага граматычна-семантычнага класа.

Семантыка слоў раскрываецца шляхам тлумачэння або з дапамогай агульнаўжывальных, кадыфіраваных адпаведнікаў – аднаго ці некалькіх. Значэнні слоў тлумачацца даступна, сцісла і адначасова творча; пры неабходнасці праводзяцца паралелі з іншымі мовамі: *беларускасьць* 'сукупнасць характэрных прымет беларускага', *ворашина* 'страшна, жудасна; вусцішна', *дрыжоны* 'такі, за якога дрыжаць (непакояцца, рупяцца, аберагаюць)', *правадырства* 'вядучая, правадырская роля (параўн. *вождизм*)'.

Традыцыйна розныя значэнні полісемічных слоў падаюцца ў адным слоўнікавым артыкуле, а значэнні слоў-амонімаў (такіх, дарэчы, у слоўніку нямнога) – у розных:

Кніжніца, -ы, *ж.* 1. Кніжная шафа... 2. Бібліятэка...

Летнік¹, -а, *м.* Абгароджанае месца пры хляве....

Летнік², -а, *м.* Летні аздараўленчы лагер для дзяцей...

Летнік³, -а, *м.* Тое, што і лецішча...

Удалая канцэпцыя сістэмнага слоўнікавага апісання лексічнага матэрыялу, распрацаваная пры ўкладанні ТСБМ і выкарыстаная А. Каўрусам, безумоўна, паспрыяе мовазнаўцам пры даследаванні разнастайных семантычных з'яў і працэсаў, якія адбываюцца ў сучаснай мове. Так, слоўнік дазваляе пераканацца, што мнагазначнасць уласцівая толькі 2,5% некадыфіраваных

лексічных адзінак, у той час, як узуальныя лексемы характарызуюцца дастаткова высокай ступенню полісемічнасці.

Ілюстрацыі, падабраныя Алесем Каўрусам з мастацкіх і публіцыстычных тэкстаў, вызначаюцца паўнатай, карэктнасцю і энцыклапедычнасцю. Многія з іх не толькі даюць прыклад выкарыстання пэўнай лексічнай адзінкі ў кантэксце, але і ўтрымліваюць інфармацыю культурна-гістарычнага характару: **Калгасізацыя**, -і, ж. *Аб'яднанне дробных сялянскіх гаспадарак у калгасы; калектывізацыя. Гэта быў час масавай калгасізацыі вёскі, у выніку якой дзясяткі тысяч лепшых гаспадароў-сялян з роднай Беларусі пайшлі этапам ці павезлі іх у вагонах-цялятніках* (Польмя. 1999. № 5).

Несумненна, «Словаклад: слоўнік адметнай лексікі» яшчэ будзе ацэнены навуковай крытыкай і паспрыяе больш актыўнаму ўвядзенню некадыфікаваных беларускіх слоў у навуковы ўжытак, у літаратурна-мастацкі працэс, а таксама ў штодзённую маўленчую практыку.

Кніга А. Каўруса «Слова: у слоўніку, у тэксце : артыкулы, аповеды» [12] змяшчае артыкулы, напісаныя пераважна ў пачатку ХХІ ст. У іх аўтар звяртаецца да праблемы ўкладання тлумачальнага слоўніка, аналізу ўзаемадзеяння літаратурнай мовы і мясцовых гаворак, а таксама адлюстраванне гэтага працэсу ў творах класікаў беларускай літаратуры: Янкі Купалы, Якуба Коласа, Максіма Танка і інш. Шматлікія матэрыялы датычацца працы тэкстолагаў, рэдактараў, карэктараў. Акрамя мовазнаўчай, філалагічнай інфармацыі, у выданне ўключаны тэксты, якія паказваюць ужыванне слова ў размоўным маўленні і ў вучэбна-метадычных выданнях (агляд падручнікаў беларускай мовы).

З 2006 г. А. Каўрус знаходзіцца на заслужаным адпачынку. Але ён працягвае актыўна займацца вывучэннем беларускага слова. У аўтарытэтным філалагічным часопісе «Роднае слова», у газеце «Наша слова» рэгулярна з'яўляюцца яго нарысы, прысвечаныя гісторыі беларускага мовазнаўства, мове мастацкай літаратуры і сродкаў масавай інфармацыі, беларускай тэрміналогіі, культуры маўлення і стылістыцы.

Л і т а р а т у р а

1. Англійская мова для аспірантаў і студэнтаў / В. А. Калеснікава [і інш.]. – Мінск : Навука і тэхніка, 1992. – 96 с.
2. Каврус, А. А. Становление повествовательной речи Якуба Коласа : автореф. дис. ... канд. филолог. наук / А. А. Каврус ; Академия наук Белорусской ССР, Институт языкознания имени Якуба Коласа. – Минск, 1965. – 16 с.
3. Каўрус А. А. Дакумент па-беларуску : Справаводства. Бухгалтэрыя. Рыначная эканоміка / А. А. Каўрус. – Мінск : Беларусь, 1994. – 160 с.
4. Каўрус, А. А. Да свайго слова. Пытанні культуры мовы / А. А. Каўрус ; пад. агул. рэд. У. І. Куліковіча. – Мінск : РІВШ, 2011. – 344 с.
5. Каўрус, А. А. Культура слова / А. А. Каўрус. – Мінск : Народная асвета, 1983. – 78 с.
6. Каўрус, А. А. Словаклад : слоўнік адметнай лексікі / А. А. Каўрус. – Мінск : Выдавецкі дом «Звязда», 2013. – 328 с.
7. Каўрус, А. А. Стараславянская мова / А. А. Каўрус, М. М. Круталевіч. – Мінск : Беларуская навука, 2005. – 386 с.
8. Каўрус, А. А. Стылістыка беларускай мовы / А. А. Каўрус. – 3-е выд., дапрац. і дап. – Мінск : Народная асвета, 1992. – 207 с.
9. Каўрус, А. А. Уводзіны ў стараславянскую мову / А. А. Каўрус, М. М. Круталевіч. – Мінск : БДПУ, 1998. – 94 с.
10. Каўрус, А. З крыніц народнай мовы / А. Каўрус ; рэд. Ф. Янкоўскі. – Мінск : Вышэйшая школа, 1968. – 80 с.
11. Каўрус, А. Мова народа, мова пісьменніка / А. Каўрус. – Мінск : Мастацкая літаратура, 1989. – 247 с.
12. Каўрус, А. Слова: у слоўніку, у тэксце : прыклады, аповеды / А. Каўрус. – Вільня : Логвінаў, 2014. – 352 с.
13. Каўрус, А. Як яно было : згадкі «нацыяналіста» / А. Каўрус. – Мінск : Кнігазбор, 2013. – 84 с.
14. Ручаінікі : апаবাদанні беларускіх пісьменнікаў для дзяцей / склад.: А. А. Каўрус, М. А. Казбярук, К. А. Кобызева. – Мінск : Народная асвета, 1978. – 143 с.
15. Садоўскі, П. Час одуму : да з'яўдзі 5-томнага тлумачальнага слоўніка беларускай мовы / П. Садоўскі // Польша. – 1986. – № 5. – С. 168–180.
16. Старасценка, Т. У пошуку слова / Т. Старасценка // Роднае слова. – 2011. – № 5. – С. 52. – Рэц. на кн.: Каўрус, А. А. Да свайго слова. Пытанні культуры мовы / А. А. Каўрус ; пад. агул. рэд. У. І. Куліковіча. – Мінск : РІВШ, 2011. – 344 с.
17. Уласевіч, В. І. Беларуская-рускі тлумачальны слоўнік новых слоў і новых значэнняў слоў / В. І. Уласевіч, Н. М. Даўгулевіч. – Мінск : Аверсэв, 2013. – 253 с.
18. Уласевіч, В. І. Слоўнік новых слоў беларускай мовы / В. І. Уласевіч, Н. М. Даўгулевіч. – Мінск : ТетраСистемс, 2009. – 448 с.
19. Цэнтральны навуковы архіў Нацыянальнай акадэміі навук. – Ф. 2. – Воп. 2. – Спр. 422.
20. Цэнтральны навуковы архіў Нацыянальнай акадэміі навук. – Ф. 8. – Воп. 1. – Спр. 307.
21. Шчасная, К. Д. Слоўнік новай і актуальнай лексікі / К. Д. Шчасная ; пад рэд. В. П. Русак. – Мінск : Права і эканоміка, 2012. – 102 с.

Ф Ё Д А Р   К Л І М Ч У К

Нарадзіўся Фёдар Данілавіч Клімчук 27 лютага 1935 г. у в. Сіманавічы Драгічынскага раёна Брэсцкай вобласці ў шматдзет-